

УДК 314.15:355.48(470+571:477)''20''

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2025.59.13731>

ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОВЕРНЕННЯ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Наталія КОВАЛІСКО

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра соціології
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: kovalisko@mail.lviv.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1466-6132>

У статті, на основі результатів соціологічних досліджень та опублікованих статистичних джерел, охарактеризовано виклики, процеси адаптації та наміри щодо повернення/неповернення вимушених мігрантів ("воєнних мігрантів"), які залишаються за кордоном або вже повернулися впродовж повномасштабного вторгнення. За різними оцінками, сьогодні за кордоном перебувають близько 6 мільйонів українських біженців та майже 5 мільйонів зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб. Більшість із них підтримують зв'язок з батьківщиною, рідними та планують повернутися. Багато з тих, хто виїхав навесні 2022 року, вже повернулися. Аналіз як статистичної інформації з різного роду офіційних джерел (дані Міністерства закордонних справ України, соціальної політики, Державної прикордонної служби тощо), так і проведених численних соціологічних досліджень (Міжнародна організація міграції, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців; Аналітичний центр Cedos, Соціологічна група Рейтинг, соціологічної служби Центру Разумкова тощо) дають нам, з одного боку, цілісну соціолого-статистичну картину та географію переміщень як всередині між регіонами України, так і за кордоном. А з іншого боку, висвітлюють походження та місце перебування нинішніх переміщених внаслідок війни, їхні нагальні потреби та виклики; тривалість перебування у статусі біженця/ВПО тощо.

Соціологічний аналіз зовнішньої міграції дав підстави окреслити у статті соціальний портрет біженців, виокремити чинники їхнього повернення/неповернення, а також виділити стратегії вирішення цих міграційних наслідків для українського суспільства загалом.

Ключові слова: вимушені мігранти, біженці, внутрішньо переміщені особи, виклики, адаптаційні практики, повернення/неповернення, Україна.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення внесло вимушені зміни в життя кожного українця. Війна, наслідком якої виникла нова реальність, в якій мільйони людей в перші дні приймали рішення залишатися вдома, чи піхати в безпечніші регіони країни, чи виїхати за кордон. Кожен місяць міграційних процесів, починаючи з лютого 2022 р., має свою специфіку та тенденції, зокрема, й щодо прийняття рішення повернутися до своїх домівок. У кожній внутрішньо переміщеної особи, чи біженця є свої обставини, визначальні потреби, а відтак мотиви і життєві цілі впродовж цих двох років повномасштабного вторгнення.

У всьому світі офіційно зареєстровано понад 6,34 мільйона українських біженців, з яких 5,9 мільйона, або 93%, перебувають в Європі. Таку статистику станом на 3 січня 2024 р. представило агентство ООН у справах біженців на офіційному сайті¹.

Згідно з прогнозами Міжнародного валютного фонду (МВФ), якщо війна в Україні триватиме до кінця 2024 р. і пізніше, то після завершення бойових дій не повернуться на батьківщину кілька мільйонів українців, особливо ті, що осіли в країнах Євросоюзу². На думку експертів, насамперед, небажання повертатися пов'язане з тим, що війна і далі руйнуватиме інфраструктуру та економіку України.

Вимушена міграція в Україні, безпрецедентна в історії, призводить до втрати людського капіталу, внутрішньої та зовнішньої міграції, та перерозподілу трудових ресурсів. Поточна криза внутрішньої міграції характеризується невизначеністю, хаотичним переміщенням населення, соціальною вразливістю, економічною нестабільністю внутрішніх мігрантів, незаконним переміщенням до Росії, збільшеною зовнішньою міграцією через підтримку європейських країн та проблемами соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів.

Огляд літератури засвідчує, що у фокусі підвищеної уваги є дослідження міграційних процесів у світовому науковому дискурсі. Війна Росії проти України не є першою війною, що спричинила велику хвилю біженців. Використовуючи досвід біженців через війни у Боснії, Сирії, Афганістані та

¹ ODP Ukraine Refugee Situation (2024). URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.

² IMF. Press Briefing IMF Executive Board Concludes 2023 Article IV Consultation and Second Review under Extended Fund Facility for Ukraine. URL: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2023/12/12/tr-121223-press-briefing-2023-article-iv-and-the-second-review-eff-arrangement-for-ukraine>.

інших країнах, дослідники розглядають, що впливає на повернення та не повернення біженців після закінчення війни. К. Асгер, Н. Харілд та Р. Зеттер розглядають важливість таких чинників у поверненні біженців додому після завершення конфлікту³: безпека; наявність житла, земельної ділянки, куди можна було б повернутись; можливість заробляти на життя; порівняння загальних умов життя вдома та у країні, де перебувають біженці. Дослідниця із американського Інституту Миру наголошують, що міжнародні організації, які займаються біженцями, мають більший досвід допомоги біженцям повернутись до сільської місцевості та не мають досвіду для належної допомоги у поверненні біженців до міст. Дослідження Світового Банку підкреслюють, що для ефективних стимулів повернення біженців необхідна довгострокова гуманітарна допомога, спрямована на відновлення інфраструктури і державних послуг, таких як освіта та медицина. Короткострокова підтримка у вигляді їжі, ліків та одягу може бути недостатньою, якщо не створено умов для сталого життя, що може призвести до повернення біженців до країн перебування. Інвестиції в інфраструктуру повинні охоплювати як будівництво, так і майбутню експлуатацію⁴.

Ситуація із боснійськими біженцями після війни на Балканах у 1990-х роках є особливо цікавою для українського контексту. На відміну від Афганістану, Сирії та інших азійських чи африканських країн, Боснія і Герцеговина, як і Україна, розташовані в Європі та мають спільний кордон із країнами ЄС. Б. Міккель, М. Буссе, К. Ленаертс, Л. Людольф, В. Ренман узагальнюють досвід Боснії та політику європейських країн щодо надання тимчасового захисту, доступу до ринку праці, розробки плану повернення біженців та його наслідки. Причинами не повернення дослідники виділяють: безпека з огляду міжетнічну напруженість і непорозуміння; неуспішний процес повернення нерухомості справжнім власникам; корупція; фокус відбудови на житлі, менше ресурсів на відбудову шкіл, систем водопостачання та іншої інфраструктури; несприятлива загальна економічна ситуація: високий рівень безробіття, низькі (порівняно з країнами ЄС) зарплати, відсутність соціальної мобільності тощо⁵.

Дослідники (Баррі Р., Ліанг Лі Ю., Міллер П. В.), перевіряючи гіпотези щодо асиміляції іммігрантів, здійснили лонгitudний аналіз їхньої професійної мобільності. Успішне працевлаштування на висококваліфікованих посадах можливе за умови знання мови, необхідності підтвердження здобутої освіти в країні поточного перебування⁶. Однак, дослідження показують, що з часом велика кількість людей вивчають мову, підтверджують спеціальність та починають працювати за спеціальністю. Проте, на думку Фелліні І. та Гетто Р., у країнах із сегментованими ринками праці, як-от Італія, Іспанія та Франція, лише невелика кількість іммігрантів посідають висококваліфіковані посади після адаптації⁷, а можливість праці за спеціальністю залежить від періоду адаптації та країни перебування.

Інтеграція українців у європейські суспільства може мати і позитивний ефект на ринок праці, економіку загалом, і негативні наслідки (конкуренція із місцевими мешканцями на ринку праці, зниження реальної заробітної плати у цих сферах, зростання інфляції). Наприклад, польські дослідники відзначають⁸, що хоча в короткостроковій перспективі конкуренція в деяких секторах на ринку праці збільшилась, рівень безробіття в Польщі є нижчим від середнього в ЄС, та в середньостроковій перспективі ситуація на ринку праці нормалізується. Довгостроковий ефект інтеграції українців у ринок праці країн ЄС наразі важко передбачити через велику кількість невідомих факторів, як-от тривалість війни; кількість українців, які залишаться в Європі; хто саме з українців залишиться, а хто повернеться. Разом із тим, більшість попередніх досліджень Даустманн К. і Фраттіні Т.⁹; Рейчел Ф. М. і Хант Дж.¹⁰; Дустанн К., Шенберг У. та Штуер Я.¹¹ про вплив імміграції

³ Asger, C., Harild, N. & Zetter, R. Sustainable refugee return: Triggers, constraints, and lessons on addressing the development challenges of forced displacement. *GPFD ISSUE NOTE SERIES*, 2015. 142. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/ec025dca-77c1-5495-bdd4-00032a607b1e/content>

⁴ Fagen, Patricia Weiss. "Refugees and IDPs after Conflict. Why They Do Not Go Home." United States Institute Of Peace. Special Report 268. April 2011. <https://www.usip.org/sites/default/files/resources/SR268Fagen.pdf>

⁵ Barslund M., Busse M., Lenaerts K., Ludolph L., Renman V. Integration of Refugees: Lessons from Bosnians in Five EU Countries. *Review of European Economic Policy*, 2017, vol. 52, issue 5, 257-263 <https://www.ceps.eu/ceps-publications/integration-refugees-lessons-bosnians-five-eu-countries/>

⁶ Barry R., Liang Lee, Y. & Miller, P. W. (2005). A Longitudinal Analysis of Immigrant Occupational Mobility: A Test of the Immigrant Assimilation Hypothesis. *International Migration Review* 39, no. 2 (2005), 332–353

⁷ Fellini, I., Guetto, R. A "U-Shaped" Pattern of Immigrants' Occupational Careers? A Comparative Analysis of Italy, Spain, and France. *International Migration Review* 53, no. 1 (March), 2019, 25–58

⁸ Duszczak, M., Kaczmarczyk, P. Poland and War Refugees from Ukraine – Beyond Pure Aid. *CESifo Forum*, ISSN 2190–717X, ifo Institut – Leibniz-Institut für Wirtschaftsforschung an der Universität München 23, no. 4, 2022, 36–40

⁹ Dustmann, C., Frattini, T. (2014). The Fiscal Effects of Immigration to the UK. *The Economic Journal*, 124, no. 580 (November), 593–643.

загалом на економіку приймаючої країни та її ринок праці засвідчують позитивний фінансовий ефект імміграції та ефект економічного зростання, хоча і немає консенсусу щодо того, як імміграція впливає на рівень заробітних плат місцевої робочої сили. З іншого боку, попередні дослідження показують, що рівень залученості до робочої сили біженців зазвичай є нижчим, ніж у інших мігрантів, а їх інтеграція – повільнішою¹².

Щодо вітчизняних досліджень, то, на нашу думку, варто зупинитися на тих результатах, які опубліковані з початку повномасштабного вторгнення, оскільки відображають реальну ситуацію та здійснюють моніторинг проблем та потреб мігрантів, які потерпіли від військових дій, у проекції забезпечення їхнього соціального захисту та надання тимчасового притулку. Вагомими тематичними публікаціями провідних спеціалістів Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України¹³ щодо масштабів і наслідків вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії російської федерації (Лібанова Е., Позняк О., Цимбал О. тощо)¹⁴. Інституційні проблеми інтеграції до життя в нових громадах внаслідок вимушеної міграції в умовах війни в Україні розглядають у своїх працях Г. Возняк, Н. Савчук, А. Каспшишак¹⁵ та інші науковці львівської школи регіоналістики (У. Садова, Т. Васильців, М. Біль, О. Мульска, О. Левицька та ін.), які провели численні дослідження міграційних процесів, їхніх причин і наслідків впливу на просторовий розвиток, внутрішніх вимушених переміщень. Йдеться також про аналіз міграційних процесів в умовах трансформації й регулювання регіональних ринків праці України (І. Бараняк, М. Бачинська, О. Махонюк, О. Риндзак, Л. Семів, Р. Теслюк та ін.)¹⁶.

Феномену переміщення, соціальним характеристикам і практикам біженців та внутрішньо-переміщених осіб в Україні присвячено статті харківських соціологів М. Бірюкової, І. Рущенко, Н. Ляшенко та С. Григорєвої¹⁷. Порівняльний підхід до вивчення зовнішньої міграції українців до і після повномасштабної агресії Т. Бондар і О. Ганюкової¹⁸. Порівняння поточного періоду воєнного стану зроблено щодо довоєнного періоду з детальним аналізом переважно напрацювань ГО “Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка”¹⁹ та дослідницьких результатів вивчення причин та обставин міграції кожного періоду в міграційному процесі (релокація, адаптація, інтеграція), умов проживання та особливостей повсякдення мігрантів, реалізації права на працю у пошуках працевлаштування, проблем догляду за дітьми та шкільної освіти, родинних зв’язків і відносин, формування соціальних мереж у спільнотах мігрантів. Ю. Калагін та О. Шанідзе розглядають гендерний підхід у вивченні воєнної міграції з огляду на абсолютну більшість серед біженців жінок з дітьми²⁰. Ґрунтовний аналіз соціальних характеристик біженців і внутрішньо-переміщених осіб України як соціальної групи, яка виникла внаслідок повномасштабного вторгнення з боку агресора висвітлено в монографічному дослідженні колективу авторів (М. Бірюкова, Ю. Калагін, Н. Коваліско, Д. Терещенко, С. Григор’єва та ін.). Виявлено особливості соціальних практик українців, що вибудовуються при прийнятті ними рішення про від’їзд; мотивів стримування

¹⁰ Rachel F. M., Hunt, J. The Impact of Immigrants on Host Country Wages, Employment and Growth. *Journal of Economic Perspectives*, 9, no. 2, 1995, 23–44.

¹¹ Dustmann, Christian, Uta Schönberg, and Jan Stuhler. “The Impact of Immigration: Why Do Studies Reach Such Different Results?” *Journal of Economic Perspectives* 30, no. 4 (2016): 31–56.

¹² European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Organization for Economic Co-operation and Development. “How are refugees faring on the labour market in Europe?: A first evaluation based on the 2014 EU Labour Force Survey ad hoc module.” European Union, 2016.

¹³ Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. 2024. URL: <https://idss.org.ua/index>.

¹⁴ Лібанова, Е., Позняк, О., Цимбал, О. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії російської федерації. //Демографія та соціальна економіка, 2022. 2(48), 37–57.

¹⁵ Возняк Г. В., Савчук Н. В., Каспшишак А. В. Вимушена міграція в умовах війни в Україні: інституційні проблеми інтеграції до життя в нових громадах. *Регіональна економіка*. 2023. №1(107). С. 45–54.

¹⁶ Інститут регіональних досліджень, 2024. URL: <http://ird.gov.ua/>.

¹⁷ Бірюкова, М., Рущенко, І., Ляшенко, Н., Григорєва, С. Біженці і внутрішньо переміщені особи російсько-української війни: соціальні характеристики й практики. *Грані*, 6(25), 2022, 143–156. Рущенко, І. Великий вихід українського народу (феномен переміщених осіб 2022 року). *Український соціум*, 2(81), 2022, 155–168.

¹⁸ Бондар Т., Ганюкова О. Зовнішня міграція українців до та після повномасштабної агресії. //Український соціум. 2023. 1 (84). С. 32–53.

¹⁹ Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка URL: <https://www.uisr.org.ua/>.

²⁰ Калагін, Ю., Шанідзе, О. Гендерний аналіз соціальних практик українських біженців 2022 року. //Грані. 2023. 3(26). С. 62–68.

евакуації; шляхів адаптації на новому місці проживання; типових проблем переселенців та чинників, що впливають на їх міграційну поведінку²¹.

Грунтовний опис комплексного розгляду трьох форм збирання даних з міграційних історій переміщених осіб та чотирьох способів їх презентації у наукових публікаціях надав дослідник міграційних процесів В. Гнатюк, розкриваючи методологічні та методичні засади коректного вивчення феномену міграції, зважаючи на актуалізовану тему воєнної міграції у наукових виданнях²².

На відміну від проаналізованих вище джерел, метою поточного дослідження є аналіз і внутрішніх, і зовнішніх вимушених міграційних процесів, зокрема, йдеться про нову соціальну реальність для мігрантів, які використовуючи наявні/нові ресурси, можливості долають численні виклики, проходять процеси адаптації та вибудовують життєві стратегії щодо подальшого перебування в приймаючих громадах, країнах чи повернення додому.

Метою даної статті є виділення складових соціологічного аналізу щодо зовнішньої міграції, а саме окреслення соціального портрету біженців й виокремлення чинників їхнього повернення/неповернення, а також стратегії вирішення наслідків для українського суспільства загалом.

Виклад основного матеріалу. Соціальний портрет біженців. У статистичних цілях УВКБ ООН використовує термін біженці узагальнено, маючи на увазі всіх осіб, які покинули Україну через війну. Засоби перевірки УВКБ ООН та рівень доступу до біженців з України відрізняються залежно від країни. Хоча було докладено всіх зусиль, щоб забезпечити перевірку всієї статистичної інформації, цифри є приблизними, і потенційні подальші рухи наразі неможливо врахувати для всіх країн. Тріангуляція інформації та джерел здійснюється на постійній основі. За такими даними ООН, станом на 15 жовтня 2024 р. було зареєстровано 6,752 млн українців в усьому світі (6,191 млн в Європі, 560,2 тис за її межами). Однак, ці дані враховують і тих українців, які виїхали (чи примусово були вивезені) до Росії та Білорусі. За даними ООН, яка зважає на інформацію офіційних російських джерел, станом на кінець 2023 р. у Росії перебувають майже 1,23 млн українців, у Білорусі – приблизно 46 тис. осіб станом на вересень 2024 р. Найбільша кількість біженців мешкає в Німеччині – 1,3 млн осіб, Польщі – 981,3 тис. та Чехії – 380 тис. За даними Євростату найбільше українців отримали тимчасовий захист у Німеччині (28,9%), Польщі (22,3%) та Чехії (8,6%). На сайті Євростату можна знайти розподіл українських біженців за країнами перебування. Близько 4,4 млн осіб мають статус тимчасового захисту в країнах ЄС²³. За межами Європи найбільшими країнами за кількістю прийнятих від початку повномасштабного вторгнення українців є США, Канада і Велика Британія: у Канаді перебувають близько 210,2 тис. українців, у США — близько 280 тис., а у Великій Британії – 253,2 тис. станом жовтень 2024 р.²⁴

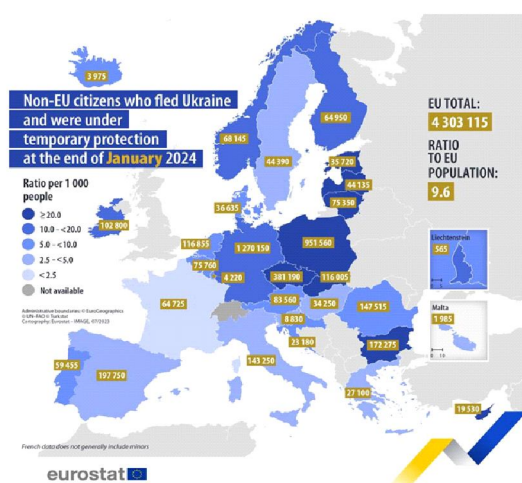

Рис. 1. Географічний розподіл українських біженців у країнах Європи²⁵

²¹ Коваліско Н. В. Внутрішньо переміщені особи та біженці в контексті міграційних процесів в часі війни // Біженці та внутрішньо переміщені особи України на шляхах війни: кроки незламності: монографія / та ін.; за ред. М. В. Бірюкової. Львів: СПОЛЮМ, 2023. 380 с. С. 92–130. URL: https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/11/Monograph_2023_Bizhentsi.pdf

²² Гнатюк В. "Історія мігранта": форми збору даних та способи їх представлення в наукових публікаціях. // Політичні дослідження. 2023. 1. С. 123–143.

²³ EUROSTAT. Over 4.4 million people under temporary protection. Eurostat. 2024/ URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20240208-1>.

²⁴ Ukraine Refugee Situation. UNHCR. Accessed on October 15, 2024/ URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.

²⁵ EUROSTAT. Over 4.4 million people under temporary protection. Eurostat. 2024. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20240208-1>.

За даними третьої хвилі дослідження Центру економічних стратегій²⁶ переважна більшість біженців – це жінки (найбільше жінок віком 35–44 років – 13%) та діти. Серед усіх біженців за кордоном їх станом на січень 2024 р. було 65%. Чоловіків серед біженців 35%. Частка чоловіків серед біженців суттєво зросла порівняно з листопадом 2022 р., коли вона становила 17%. Частка опитаних українських біженців мали вищу або незакінчену вищу освіту, була на рівні 70%. Серед країн цей показник є найвищим у США (92%) та Великій Британії (85%). Згідно із дослідженням МОМ, 23% із тих, хто налаштований змінити місце проживання, планують переїзд до інших, передусім європейських, країн. Серед ВПО, які повернулися додому, частка потенційних емігрантів ще більша – 32%²⁷. Так, кількість біженців з України в Європу може суттєво поповнитись за рахунок внутрішніх переселенців.

Експерти Центру економічних стратегій досліджують стан і настрої українських біженців і вплив їхнього неповернення на економіку України. За цей час вже провели три хвилі досліджень про те, скільки насправді є українських біженців, як вони живуть за кордоном і що потрібно для їхнього повернення²⁸.

У першій (листопад 2022 р.) і другій хвилі (серпень 2023 р.) із використанням кластерного аналізу дослідниками було виокремлено чотири групи біженців²⁹, які дають нам агреговану структуру біженців за різними показниками.

Перша група (25% від усіх біженців) – це **класичні біженці**: переважно жінки середнього віку з дітьми, які виїхали до Польщі. Вони не є дуже адаптованими до життя за кордоном, оскільки 41% українців з цієї групи ніколи раніше не були за кордоном. До того ж, вони переважно жили в населених пунктах, які перебували поза зоною бойових дій, але потерпали від ракетних обстрілів (Центральна та Західна Україна, а також Одеська область). Відповідно, основною причиною виїзду за кордон були побоювання за власну безпеку.

Друга група (29% від усіх біженців) – це **квазітрудові мігранти**, які виїхали за кордон не тільки через війну, а й для роботи. Вони є найадаптованішими до життя за кордоном, скільки 25% людей цієї групи вже мали досвід роботи за кордоном. Також, для цієї групи зовнішні фактори – як бойові дії, так і політика української держави – найменше впливатимуть на їх рішення щодо повернення до України.

Третя група (29% від усіх біженців) – це **професіонали**, особи, які переважно працюють за спеціальністю та менше готові працювати не за нею. Також, до війни вони часто мали власний бізнес. Ця група є найлояльнішою до України та частіше, ніж інші, планує повернутися в Україну.

Четверта група (16% від усіх біженців) – це **люди із зони бойових дій**, українці, які найбільше постраждали від війни. Люди з цього сегменту найбільш готові робити кроки для адаптації за кордоном. Водночас вони також висловлюють найбільшу готовність до повернення в інший регіон України, якщо повернутися до їхнього рідного буде неможливо. Їх рішення щодо повернення залежатиме від створених умов для цього³⁰.

Третя хвиля проведена у грудні 2023 – січні 2024, а дані попередніх хвиль використані для порівняння результатів³¹. Оскільки опитування не було панельним (для нової хвилі опитування випадковим чином обирали нових респондентів, а не опитували людей з попередньої хвилі), тож

²⁶ Українські біженці. Майбутнє за кордоном та плани на повернення. Третя хвиля дослідження. 104 с. С. 34. URL: https://ces.org.ua/ukrainian_refugees_third_wave_research/

²⁷ Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні. Опитування загального населення. Раунд 15 (27 листопада–27 грудня 2023). URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-naselennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo?close=true>

²⁸ Українські біженці. Майбутнє за кордоном та плани на повернення. Третя хвиля дослідження. 104 с. URL: https://ces.org.ua/ukrainian_refugees_third_wave_research/

²⁹ Соціологічні опитування були проведені дослідницькою агенцією Info Sapiens у листопаді–грудні 2022, у квітні–травні 2023. Перша хвиля опитування була проведена у листопаді 2022 року. Було опитано 1003 українці, які на той момент перебували за кордоном (окрім Росії та Білорусі). Опитування було проведено за допомогою сервісу таргетованих розсилок повідомлень від мобільного оператора “Київстар”: було надіслано SMS із посиланням на опитувальник. Потенційні респонденти, які отримали SMS, обиралися у випадковий спосіб серед абонентів “Київстар”, які перебували за кордоном на момент проведення опитування. Друга хвиля опитування проводилась у квітні–травні 2023 року, було опитано 404 респонденти. Із них 213 респондентів брали участь і в першій хвилі дослідження, а 191 – лише у другій хвилі. Опитування знову проводилось онлайн: респондентам першої хвилі, які залишили свої контакти, було надіслано запрошення знову пройти опитування та посилання на онлайн-анкету.

³⁰ Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Фінальний звіт. URL: <https://ces.org.ua/refugees-from-ukraine-ukr-final-report/>

³¹ Основним джерелом даних у цьому дослідженні є опитування українських біженців, проведене дослідницькою агенцією Info Sapiens на замовлення Центру економічної стратегії. Третя хвиля опитування українських біженців в грудні

дослідники не могли простежити, як змінилися плани та характеристики біженців у попередніх групах. Тому, у третій хвилі зроблено новий кластерний аналіз і виокремлено інші групи. За результатами кластерного аналізу виокремлено також чотири групи біженців, кожна з яких має свої наміри щодо повернення додому:

Перша група (15% від усіх біженців) — це *«люди із зони бойових дій»*: українці, які були вимушені покинути свої домівки через активні бойові дії, або окупацію їхніх регіонів. Усі респонденти з цієї групи зазнали негативних наслідків через війну. Люди в цій групі, порівняно з іншими групами, більш схильні бути жінками віком 25–49 років, виїжджати за кордон з дітьми і проживати у Польщі. Вони також частіше за інші групи працюють за наймом повний чи неповний робочий день, чи шукають роботу. Представники цієї групи менш схильні бути впевненими щодо повернення в Україну: лише 13,8% точно планують повернутись до України порівняно з 26,2% серед усіх біженців. Їхнє рішення щодо повернення до України залежатиме від умов, створених для цього.

Друга група (30% від усіх біженців) — це *«самозабезпечені»*: вони найрідше отримують допомогу від країни перебування і схильніші самостійно оплачувати оренду свого житла. Представники цієї групи найбільш схильні працювати і дистанційно на українську компанію (16,6% серед цієї групи порівняно з 10% серед усіх біженців), і повний робочий день на роботі в країні перебування (30% порівняно з 24,1% серед усіх). До того ж, люди в цій групі мали відносно вищий рівень доходу до повномасштабного вторгнення: 45,7% людей цієї групи могли придбати будь-що будь-коли, або їм вистачало на все, окрім купівлі машини чи квартири, порівняно з 37,7% серед усіх респондентів. Тепер у цій категорії доходу перебувають 34,6% осіб у цій групі порівняно з 30% серед усіх респондентів. Також вони схильніші планувати повернення в Україну: 45,1% точно планують повернутися (порівняно з 26,2% серед усіх біженців). Якщо брати до уваги і тих, хто точно планує, і тих, хто скоріше планує, то таких у цій групі 64,3% (порівняно з 52,4% серед усіх біженців). Представники цієї групи також є найбільш готовими повернутися до України навіть до закінчення війни — 54,2% порівняно з 38,7% серед усіх.

Третя група (28% від усіх біженців) — це *«люди старшого віку»*. Це переважно люди старшого віку (50+ років), більшість з яких не має вищої освіти. Порівняно з іншими групами вони дещо рідше отримують соціальні виплати. А ті, хто й отримує, мають недостатньо навіть для базових потреб. Також вони є більш пов'язаними з Україною, ніж представники інших груп: 62,8% із них поверталися до України після виїзду за кордон порівняно з 46,4% серед усіх біженців.

Четверта група (27% від усіх біженців) — люди *«в процесі інтеграції»*. Це українці, які перебувають у процесі активної інтеграції у країні перебування. Вони, наприклад, частіше за інші групи відвідують мовні, або інші короткострокові курси та досі не працюють. Щедрі соціальні виплати дозволяють людям у цій групі сконцентруватися на навчанні: більшість (67,3%) із них забезпечені житлом від держави (порівняно з 37,8% серед усіх біженців), 82,8% отримують соціальні виплати (порівняно з 39,5% серед усіх біженців), а 85,2% відвідують мовні курси (порівняно з 35,9% серед усіх). Багато осіб у цій групі (40%) проживають у Німеччині (порівняно з 17,7% серед усіх біженців), яка відома своїми щедрих виплатами. Українці в цій групі менше пов'язані з батьківщиною: лише 35,9% із них відвідували Україну за час перебування (порівняно з 46,4% серед усіх біженців). Тож вони менш схильні до повернення: лише 16,5% із них точно планують повернутися (порівняно з 26,2% серед усіх біженців) та 20,8% скоріше планують (порівняно з 26,3% серед усіх біженців)³².

У третій хвилі опитування запитували українських біженців про їхні наміри щодо повернення: більшість українців все ще планують повернутися до України (26% точно та 26% ймовірно). Однак кількість тих, хто точно планує повернутися, за останній рік скоротилася майже удвічі³³. У першій хвилі опитування 49,7% сказали, що точно планують повернутися. Водночас зросли показники для тих, хто планує повертатися, і тих, хто вагається: таких у листопаді–грудні 2022 р. було лише 24% та 16% відповідно³⁴. Таку різницю результатів між хвилями опитування можна пояснити тим, що наміри можуть змінюватися через зміну сукупності біженців. Тобто частина біженців, яка думала про

2023 – січні 2024. Було опитано 1000 українських біженців, які перебували за кордоном. Опитування не проводилося серед українців, які перебували на території Росії чи Білорусі. Рекрутинг респондентів проводився за допомогою SMS-розсилки із посиланням на онлайн-анкету.

³² Українські біженці. Майбутнє за кордоном та плани на повернення. 2023. 104 с. С.56-57. URL: https://ces.org.ua/ukrainian_refugees_third_wave_research/

³³ Українські біженці. Майбутнє за кордоном та плани на повернення. Третя хвиля дослідження. 2024. 104 с. С. 45. URL: https://ces.org.ua/ukrainian_refugees_third_wave_research/

повернення ще в листопаді–грудні 2022 р. вже повернулася до України. Також треба враховувати, що за 2023 р. певна кількість людей виїхала з України і не збирається повертатися.

Чинники повернення/неповернення в ув'язненні вимушених мігрантів

Чим триваліша війна, тим більше українців адаптується за кордоном, особливо через кращі перспективи для дітей. Окремі біженці, виїжджаючи з зони конфлікту, можуть залишитися без можливості повернутися, залежно від реконструкції регіонів, або допомоги для переїзду в інші частини України. Українці з вищим доходом за кордоном менше схильні до повернення, особливо ті, хто має високий рівень доходу. Жінки частіше виявляють бажання повернутися в Україну, ніж чоловіки³⁵. Чоловіки можуть боятися, що не зможуть повторно виїхати за кордон, або будуть покарані, якщо незаконно перетнули кордон. Водночас старші люди схильніші до перспективи повернення до України. Це можна пояснити складнішою адаптацією до життя за кордоном порівняно з молодшим поколінням і бажанням повернутися до родини та майна в Україні. Студенти, наймані працівники, власники бізнесу за кордоном та ті, хто шукає роботу, менш схильні до повернення, оскільки активно адаптуються та будують нові зв'язки у країні перебування.

Важливою є оцінка ситуації щодо повернень в Україну впродовж більше двох років війни. За оцінками Міжнародної організації з міграції (МОМ), сформованими на підставі систематичних опитувань населення України, з-за кордону станом на жовтень 2023 р. повернулися 1,2 млн осіб. В основному (85 %) перед поверненням вони перебували в країнах ЄС. 88 % репатріантів – жінки³⁶. Станом на серпень 2024 р. по всій Україні налічується приблизно 4 396 000 осіб, що повернулися до свого колишнього місця проживання. В основному, люди повертаються до міста Києва (де проживає 22% осіб, що повернулися), Харківської (16%) та Київської (14%), причому більшість (70%) повернулися понад рік тому. Майже половина (49%) повернулися з інших областей України. 24% від усіх осіб, що повернулися, зазначили, що, починаючи з лютого 2022 р., внаслідок повномасштабної війни провели за кордоном не менше 14 днів. 5% осіб, що повернулися (або 201 000 осіб), обмірковують повторне переміщення (найбільше в Донецькій області — 11% осіб, що повернулися). Частка тих, хто повертається в Україну з-за кордону з наміром залишитися довше ніж на місяць (перспективні особи, що повернулися), становила 8% у 2-му кварталі 2024 р.

За результатами опитування, до місця походження, передусім, повертаються через бажання знову опинитися вдома та з інших сентиментальних причин (26%). Наступними в списку були такі причини, як бажання перебувати ближче до сім'ї й друзів (18%), сприятлива безпекова ситуація в місці походження (17%), наявність доступного за ціною житла (16%) та очікувана наявність перспективи заробітку й працевлаштування (14%). 19% осіб, що повернулися, називали серед основних причин переїзду з попереднього місця проживання відсутність можливості заробляти чи знайти нормальну роботу. Наступними за поширеністю причинами були віддаленість від сім'ї та друзів (17%), відсутність доступного за ціною житла (16%) і погіршення безпекової ситуації (11%). Основні стратегії, які особи, що повернулися, використовували для подолання труднощів, включали обмеження користування комунальними послугами (57%), витрачання заощаджень (55%) і перехід на дешевші продовольчі товари (55%), а також зменшення споживання продовольства (40%)³⁷.

Майже половина від усіх осіб, що повернулися (49%), безпосередньо перед поверненням перебували в іншій області України. Лише трохи більше чверті (27%) осіб, що повернулися, до цього перебували у межах своєї рідної області. Ще 24% повідомили, що повернулися з-за кордону, з яких 88% повернулися з країн Європейського Союзу.

Відсоток осіб, які повернулися з-за кордону, тобто тих, котрі до недавнього часу перебували за кордоном, а потім повернулися до попереднього місця проживання, переважає на заході України: у західному макрорегіоні зараз проживає 57% осіб, що повернулися. Повернення в межах однієї області (з останнього місця переміщення) переважно спостерігається в Сумській (42%), Чернігівській (37%),

³⁴ Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? 2023. URL: <https://ces.org.ua/who-are-ukrainian-refugee-research/>

³⁵ Українські біженці. Майбутнє за кордоном та плани на повернення. Третя хвиля дослідження. 2023. 104 с. С. 4. URL: https://ces.org.ua/ukrainian_refugees_third_wave_research/

³⁶ IOM. Ukraine Returns Report. General Population Survey. Round 14. October 2023. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-returns-report-general-population-s...>

³⁷ Звіт про повернення населення в Україні. Опитування загального населення. Раунд 17. серпень 2024. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraina-zvit-pro-povernennya-naseleння-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo-naseleння-raund-17>

Харківській (35%), Вінницькій (34%) та Одеській (32%) областях. Повернення з інших областей України найпоширеніші в Донецькій (82%) та Херсонській (77%) областях. 11% з-поміж усіх осіб, що повернулися з інших місць України понад рік тому, повернулися зі Львівської області, на другому місці — Вінницька та Черкаська області (по 8% із кожної з областей). Для порівняння, 9% осіб, що повернулися пізніше (менше року тому), повернулися з Дніпропетровської й Харківської областей і лише 8% — із Полтавської області.

Понад дві третини (70%) осіб, що повернулися, на момент опитування повернулися понад рік тому, з них 27% повернулися понад 2 роки тому. Слід зазначити, що більше половини осіб, що повернулися, які проживають у місті Києві (88%) та Київській області (81%), на момент опитування повернулися понад рік тому, а найбільша частка тих, хто повернувся понад 2 роки тому, проживає в Чернігівській області (45%). З моменту повернення в середньому минуло вже 686 днів, що свідчить про те, що люди найчастіше поверталися одразу після радше тимчасового екстреного переміщення на початку повномасштабної війни.

Згідно з результатами опитування, проведеного в другому кварталі 2024 р., чотирма найпоширенішими нагальними потребами, очікуваними після прибуття до місця призначення в Україні, були фінансова підтримка (26%), медичні послуги (22%), особиста безпека та захист (16%), отримання загальної інформації (13%), допомога з оформленням документів (10%) та забезпечення медикаментами (9%). Детальна дезагрегація профілів осіб, що повернулися, та поглиблене розуміння причин вразливостей і структури домогосподарств дають змогу краще зрозуміти характер мобільності та є ключовими факторами дієвого цільового гуманітарного реагування. Тому, в Опитуванні загального населення, яке проводить МОМ, використовуються розроблені у співпраці з Фондом ООН у галузі народонаселення показники, які дають змогу точно визначити демографічний розподіл населення, що повернулося³⁸.

Хоча кількість співвітчизників, які повертаються з-за кордону, досить велика, війна триває, стає не безпечно повернення під питанням, багатьом просто немає куди повертатися. За оцінками МОМ, кожен четвертий репатріант, або 300 тис. осіб, які повернулися з-за кордону, опинилися в Україні в становищі ВПО, тобто втратили постійне місце проживання. Така ситуація, з одного боку, може спричинити повторну еміграцію, а з іншого — заважає повернутися тим, хто нині перебуває за кордоном. За оцінками Центру економічної стратегії, в Україну не повернуться від 1,3 млн до 3,3 млн громадян. Це матиме значний негативний вплив на українську економіку, яка щороку втрачатиме від 2,7% до 6,9% потенційного ВВП³⁹.

Найвагоміші *мотиви повернення додому*, незважаючи на всі можливості, які біженці наводили у численних опитуваннях, включають: відчуття спорідненості з Україною загалом і з їхнім конкретним регіоном; недостатнє знання мови країни перебування, яке посилює їхнє відчуття чужинства; бажання повернення до родини, яка залишилася вдома; наміри продовжувати свою професійну діяльність і внутрішня мотивація приймати участь у відновленні батьківщини.

Регресійний аналіз даних п'ятої хвилі дослідження UNHCR “Життя в очікуванні: наміри та перспективи біженців та вимушених переселенців з України”⁴⁰ показує предиктори повернення (неповернення). Для повернення найближчим часом такими є часткова пошкодженість житла в Україні; партнер або діти в Україні; отримання грошових переказів від родичів або друзів; старший вік (65 років і старше); проживання в гостьовому приміщенні; здійснення візиту в Україну. Для повернення у майбутньому — це перебування у країнах, що межують з Україною, обмеженість контактів із місцевим населенням, гірша якість життя, а також старший вік, домогосподарство з великою кількістю дітей, нестабільність у питанні житла, партнер або діти в Україні.

Дослідження Центру економічної стратегії⁴¹ показує дещо інші предиктори повернення (неповернення): зайнятість, навчання, рівень доходу до вторгнення і нині: “Люди, які активно шукають роботу в поточній країні перебування, та люди, які є студентами в закладах освіти країни перебування,

³⁸ Звіт про повернення населення в Україні. Опитування загального населення. Раунд 17 серпень 2024. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-zvit-pro-povernennya-naselennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo-naselennya-raund-17>

³⁹ Центр економічної стратегії. Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Фінальний звіт. 2023. URL: <https://ces.org.ua/refugees-from-ukraine-ukr-final-report/>

⁴⁰ Lives on Hold: Intentions and Perspectives of Refugees and IDPs from Ukraine #5. February 2024 UNHCR Regional Bureau for Europe URL: <https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2024/02/UNHCR-LIVES-ON-HOLD-5-INTENTIONS-OF-REF-REF-RETURNEES-AND-IDPS-FROM-UKR-SUMMARY-1.pdf>

⁴¹ Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Фінальний звіт. Київ: Центр економічної стратегії, 2023. URL: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/bizhenczi-zukra%D1%97ni.-finalnij-zvit.pdf>

менш схильні повертатись в Україну. Це може бути пов'язано з тим, що ці люди адаптуються до життя країни перебування, оскільки бачать своє майбутнє там. Менш схильні повертатись люди з Центральної України. Люди, які мали високий дохід до війни, схильніші повертатись, а ті, які мають високий рівень доходу нині, – менш схильні до повернення. Це може бути пов'язано з тим, що люди, які мали вищий рівень доходу до війни, мають більше можливостей заробляти гроші в Україні, а ті, які мають вищий рівень доходу сьогодні, – у країні поточного перебування”⁴². Як бачимо, ці предиктори інші, ніж в UNHCR.

Підсумовуючи дані п'яти хвиль досліджень Cedos, А. Хелашвілі зазначає, що важливим фактором повернення є діти, адже мігранти порівнюватимуть можливості для дітей у країні поточного перебування та в Україні в аспекті розвитку та освіти. “Стимулює до думок про повернення в Україну також відчуття патріотизму, тягlosti поколінь, належності роду до цієї території”⁴³. Якщо казати про негативні стимули, то низький рівень інтегрованості в країні поточного перебування може бути драйвером повернення. Частина учасників досліджень говорять про відкладене бажання повернутися – не відразу після закінчення війни, а за декілька років потому, щоб мати можливість отримати максимально можливий досвід за кордоном і потім застосувати його в Україні.

У дослідженнях Cedos згадується такий важливий момент, як відкладене бажання повернутися. На нашу думку, доцільнішим є використання терміну “відкладене повернення” при вивченні міграції з огляду на те, що такий варіант дозволить учасникам не маскувати небажання повернутися відразу після закінчення війни (адже таке небажання є суспільно засуджуваним), а обрати ймовірнішу альтернативу. Поки що, суспільний осуд не проявляється явно та, так би мовити, офіційно (тобто, кількісні дослідження його не фіксують у поточному моменті), проте, у соціальних мережах є достатньо прикладів такого ставлення для того, щоб мігранти це відчували. Водночас, навіть у масових дослідженнях вже зафіксовано паростки майбутніх розколів⁴⁴. Так, в опитуванні КМІС (вересень 2023 р.) йдеться про те, що “респонденти відчувають потенціал конфліктності навколо українських біженців, які повернуться пізніше додому... Третина респондентів (36%) навіть вважає імовірним сценарій, що громадськість сприйматиме біженців за кордоном як зрадників”⁴⁵.

Чинниками неповернення в оцінках мігрантів є погіршення економічної, безпекової ситуацій (активні бойові дії, загроза життю та фізичній безпеці) та високий рівень невизначеності в Україні; руйнування інфраструктури (зруйноване/пошкоджене житло, відсутність шкіл, лікарень, роботи та інших базових послуг у рідному регіоні); економічна нестабільність в Україні (високий рівень безробіття, відсутність засобів до існування) та кращі економічні умови перебування за кордоном. Інтеграція та асиміляція в країні перебування включають можливість отримання статусу біженця або тимчасового захисту, що відкриває доступ до освіти, медичної допомоги та працевлаштування; наявність роботи, вивчення мови, підвищення кваліфікації; формування нових соціальних зв'язків і адаптацію до нової культури. Додатковими чинниками бажання залишитися за кордоном є наявність перспектив возз'єднання з родиною саме в цій країні. Важливими чинниками неповернення є психологічні травми, адже багато біженців пережили насильство, втрату близьких, що призводить до серйозних психологічних проблем, а також страх перед майбутнім – невизначеність щодо майбутньої ситуації в країні викликає тривогу і не дозволяє прийняти рішення про повернення.

Важливо відзначити, що повернення – не одноразовий акт, а тривалий процес. Стратегії мігрантів можуть передбачати не лише повернення додому чи залишення за кордоном, а й комбінацію цих опцій, яка характеризується такими поняттями як тимчасове, циклічне, відкладене, неповне повернення. У зв'язку з цим заходи із заохочення повернення мають бути адресовані не лише власне поверненням, а й біженцям, які на цей час все ще залишаються за кордоном, передбачати захист їхніх прав та інтересів, розвиток зв'язків із ними в інтересах їхнього повернення на батьківщину у перспективі⁴⁶.

⁴² Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Фінальний звіт. Київ: Центр економічної стратегії, 2023. С. 98-99. URL: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/bizhenczi-zukra%D1%97ni.-finalnij-zvit.pdf>

⁴³ Повернення після вимушеного переміщення: думки, стимули, настрої. Cedos. 18.08.2023. URL: <https://cedos.org.ua/povernennya-pislya-vymushenogo-peremishhennya/>

⁴⁴ Шевченко С. Л. Українські воєнні мігранти – мотивації, очікування, прагнення та інші напрями соціологічного осмислення / Український соціум, 2023, № 4 (87): 69–84. С. 74. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/69_84_No-4-87_2023_ukr.pdf

⁴⁵ Дослідження громадської думки для консультативної місії Європейського Союзу в Україні. Київ: Київський міжнародний інститут соціології, 2023. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20231026_r/ARreport_PublicSurvey_EUAM_sept2023_ukr_public.pdf

⁴⁶ Малиновська О. Повернення вимушених мігрантів на батьківщину як найкраще рішення: чинники та засоби його забезпечення. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-04/az_povernenci_17042024.pdf

Підсумовуючи, слід відзначити, що ситуація з українськими біженцями вимагає комплексного підходу з боку і приймаючих країн, і України для забезпечення їхнього повернення. Варто виокремити кілька ключових стратегій:

1. Політика тимчасового захисту: приймаючі країни, такі як Німеччина і Чехія, продовжують надавати тимчасовий захист українцям до березня 2025 р. Важливо, щоб ці країни спільно з Україною розробили механізми, які б підкреслювали важливість повернення біженців, коли ситуація в Україні стабілізується.

2. Фінансова підтримка для повернення: країни, такі як Швейцарія та Ірландія, вже пропонують компенсації для українців, які вирішують повернутися додому. Розширення таких програм може стимулювати інших біженців до повернення.

3. Інтеграційні програми: програми навчання і перекваліфікації, орієнтовані на професії, необхідні для відновлення України, можуть допомогти біженцям адаптуватися до умов ринку праці в країнах перебування та полегшити їх реінтеграцію після повернення. Це також включає в себе мовні курси та консультації щодо працевлаштування.

4. Збереження зв'язків з Україною: важливо підтримувати культурні та економічні зв'язки між біженцями та Україною. Це може включати організацію освітніх програм для дітей українських біженців у країнах перебування, а також сприяння віддаленій роботі на українські компанії.

5. Співпраця з міжнародними організаціями: Україна повинна активно співпрацювати з міжнародними організаціями для створення правової бази для легальної міграції та транскордонної мобільності. Це дозволить біженцям впевнено повертатися додому, знаючи, що вони можуть знову виїхати за кордон у разі потреби.

6. Інформаційні кампанії: проведення інформаційних кампаній про умови життя в Україні після війни може допомогти біженцям прийняти рішення про повернення. Важливо донести до них інформацію про можливості відновлення та підтримки в Україні.

Ці стратегії можуть суттєво полегшити процес повернення українських біженців і сприяти їх успішній реінтеграції в суспільство. Вимушені мігранти, зокрема українці, стикаються з численними викликами під час свого перебування в інших країнах. Для їхнього ефективного вирішення важливою є подальша підтримка тимчасового захисту. Продовження програм тимчасового захисту в країнах ЄС, таких як Польща та Німеччина, дозволяє мігрантам отримувати необхідну допомогу, включаючи житло, медичне обслуговування та фінансову підтримку. Це створює стабільність для біженців у період невизначеності. Надання юридичної допомоги для відновлення документів і прав на майно є критично важливим. Це включає підтримку у відновленні ідентифікаційних документів, що дозволяє біженцям легше інтегруватися у нове середовище та планувати повернення.

Важливим заходом є розробка програми реінтеграції. ООН та інші організації можуть впроваджувати програми, які допомагають біженцям адаптуватися до умов життя в Україні після повернення. Це може включати фінансову підтримку для ремонту житла, надання модульних будинків і доступ до соціальних послуг. Проведення дієвих інформаційних кампаній про умови життя в Україні може допомогти біженцям прийняти рішення про повернення. Важливо донести до них інформацію про можливості працевлаштування та соціальної підтримки на батьківщині.

Міжнародна співпраця між приймаючими країнами та Україною щодо забезпечення безпеки і доступу до основних послуг для біженців може включати спільні ініціативи для створення безпечних умов повернення. Також важливо забезпечити психологічну підтримку для мігрантів, оскільки багато з них пережили травматичні події. Програми психологічної реабілітації можуть допомогти їм адаптуватися до нових умов життя. Це суттєво полегшить процес інтеграції вимушених мігрантів у нові суспільства та сприяти їхньому поверненню додому, коли це стане можливим.

В умовах післявоєнної відбудови України важливо зосередитися на взаємному визнанні кваліфікацій, навчанні за спеціальностями, необхідними для відновлення країни, та спрощенні процесу визнання набутих знань. Йдеться про взаємне визнання кваліфікацій та розробку двосторонніх угод між Україною та країнами-реципієнтами українських біженців щодо визнання освітніх кваліфікацій. Це дозволить українцям, які отримали освіту за кордоном, легше інтегруватися на ринку праці в Україні. Спрощена процедура визнання освітніх документів, отриманих на тимчасово окупованих територіях, дозволить людям підтверджувати свої знання та навички без зайвих бюрократичних перешкод. Ключовим аспектом також є створення спеціалізованих програм навчання, орієнтованих на потреби післявоєнної відбудови, таких як інженерія, будівництво, екологічні науки та управління проектами. Це може включати і традиційні навчальні заклади, і онлайн-курси.

Одночасно, дієве, а не декларативне партнерство з міжнародними університетами сприятиме розробці спільних програм, що забезпечать доступ до сучасних знань і технологій.

Спрощене визнання набутих знань завдяки введення механізмів автоматичного визнання кваліфікацій і знань через цифрові платформи мало б сприяти швидшій обробці документів та підтверджувати кваліфікації. Розроблена система атестації для тих, хто здобув освіту за кордоном, або на окупованих територіях, може включати короткі курси, або екзамени для підтвердження знань у специфічних галузях.

У контексті інформаційної підтримки важливими є створення інформаційних центрів для мігрантів і біженців, які допомагатимуть їм зрозуміти процеси визнання кваліфікацій, іноземних дипломів і можливості навчання в Україні. Всі ці заходи, своєю чергою, можуть суттєво полегшити інтеграцію вимушених мігрантів у суспільство та сприяти відновленню України після війни.

Оскільки феномен української вимушеної міграції є новим і ще не достатньо вивченим, важливо й надалі застосовувати чутливішу соціологічну методологію щодо дослідження адаптаційних практик, уявлень й мотивів щодо повернення/неповернення. Це особливо важливо з урахуванням того, що емерджентні чинники постійно змінюються, і говорити про стабілізацію ситуації ще рано. Зокрема пропонується розглядати як позитивні, так і негативні мотивації, порівнюючи умови життя в Україні та країні перебування. Аналіз співвідношення таких мотивацій щодо різних аспектів життя у обох країнах дозволить зрозуміти наміри стосовно повернення точніше, а також як на різні життєві ситуації мігрантів впливають рішення, що відкладаються, або залежать від непередбачуваних/випадкових подій.

REFERENCES

- Asger, C., Harild, N. & Zetter, R. *Sustainable refugee return: Triggers, constraints, and lessons on addressing the development challenges of forced displacement*. GPDFD ISSUE NOTE SERIES, 2015. 142. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/ec025dca-77c1-5495-bdd4-00032a607b1e/content>
- Barry R., Liang Lee, Y. & Miller, P. W. *A Longitudinal Analysis of Immigrant Occupational Mobility: A Test of the Immigrant Assimilation Hypothesis*. *International Migration Review* 39, no. 2 (2005), 332–353. (in English).
- Barslund M., Busse M., Lenaerts K., Ludolph L., Renman V. *Integration of Refugees: Lessons from Bosnians in Five EU Countries*. *Review of European Economic Policy*, 2017, vol. 52, issue 5, 257–263. URL: <https://www.ceps.eu/ceps-publications/integration-refugees-lessons-bosnians-five-eu-countries/>
- Biriukova, M., Ruschenko, I., Liashenko, N., Hryhorieva, S. *Refugees and internally displaced persons of the Russian-Ukrainian war: social characteristics and practices*. *Grani*, 6(25), 2022, 143–156. (in English).
- Bondar T., Haniukova O. *External migration of Ukrainians before and after the full-scale aggression*. 2023. 1(84). C.32–53.
- Centre for Economic Strategy. *Refugees from Ukraine: Who are they, how many are there and how to return them?* Final report. 2023. URL: <https://ces.org.ua/refugees-from-ukraine-ukr-final-report/>
- Dustmann, C., Frattini, T. *The Fiscal Effects of Immigration to the UK*. *The Economic Journal*, 2014. 124, no. 580 (November), 593–643. (in English).
- Dustmann, Christian, Uta Schunberg, and Jan Stuhler. “The Impact of Immigration: Why Do Studies Reach Such Different Results?” *Journal of Economic Perspectives* 30, no. 4 (2016): 31–56.
- Duszczek, M., Kaczmarczyk, P. *Poland and War Refugees from Ukraine – Beyond Pure Aid*. CESifo Forum, ISSN 2190–717X, ifo Institut – Leibniz-Institut für Wirtschaftsforschung an der Universität München 23, no. 4, 2022, 36–40. (in English).
- European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Organization for Economic Co-operation and Development. “How are refugees faring on the labour market in Europe?: A first evaluation based on the 2014 EU Labour Force Survey as hoc module.” European Union, 2016. (in English).
- EUROSTAT *Over 4.4 million people under temporary protection*. Eurostat. 2024. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20240208-1>
- Fagen, Patricia Weiss. “Refugees and IDPs after Conflict. Why They Do Not Go Home.” United States Institute Of Peace. Special Report 268. April 2011. URL: <https://www.usip.org/sites/default/files/resources/SR268Fagen.pdf>
- Fellini, I., Guetto, R. A “U-Shaped” Pattern of Immigrants’ Occupational Careers? A Comparative Analysis of Italy, Spain, and France. *International Migration Review* 53, no. 1 (March), 2019, 25–58. (in English).
- Hnatiuk V. *Migrant History: Forms of Data Collection and Methods of Their Presentation in Scientific Publications* // *Political Studies*. 2023. 1. C.123–143. (in English).
- IMF. *Press Briefing IMF Executive Board Concludes 2023 Article IV Consultation and Second Review under Extended Fund Facility for Ukraine*. URL: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2023/12/12/tr-121223-press-briefing-2023-article-iv-and-the-second-review-eff-arrangement-for-ukraine>
- Institute for Regional Studies, 2024. URL: <http://ird.gov.ua/>.

- Institute of Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*. 2024. URL: <https://idss.org.ua/index>.
- IOM. *Ukraine Returns Report. General Population Survey*. Round 14. October 2023. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-returns-report-general-population-s...>
- Kalahin, Y., Shandize, O. *Gender analysis of social practices of Ukrainian refugees in 2022*. 2023. 3(26). С. 62–68. (in English).
- Kovalisko N. V. *Internally displaced persons and refugees in the context of migration processes in wartime* // Refugees and internally displaced persons of Ukraine on the paths of war: steps of invincibility: monograph / et al. Lviv: Spolom, 2023. 380 p. P. 92–130. URL: https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/11/Monograph_2023_Bizhentsi.pdf.
- Libanova, E., Pozniak, O., Tsybmal, O. *Scale and consequences of forced migration of the population of Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation*. //Demography and Social Economy, 2022. 2(48), 37–57. (in English).
- Lives on Hold: Intentions and Perspectives of Refugees and IDPs from Ukraine* #5. February 2024 UNHCR Regional Bureau for Europe. URL: <https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2024/02/UNHCR-LIVES-ON-HOLD-5-INTENTIONS-OF-REF-REF-RETURNEES-AND-IDPS-FROM-UKR-SUMMARY-1.pdf>
- Malynovska O. *Return of forced migrants to their homeland as the best solution: factors and means of its provision*. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-04/az_povernenci_17042024.pdf
- ODP *Ukraine Refugee Situation* (2024). URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
- Public opinion research for the European Union Advisory Mission to Ukraine*. Kyiv: Kyiv International Institute of Sociology, 2023. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20231026_r/AReport_PublicSurvey_EUAM_sept2023_ukr_public.pdf
- Rachel F. M., Hunt, J. *The Impact of Immigrants on Host Country Wages, Employment and Growth*. Journal of Economic Perspectives, 9, no. 2, 1995, 23–44. (in English).
- Refugees from Ukraine: who are they, how many are there and how to return them?* (2023). URL: <https://ces.org.ua/who-are-ukrainian-refugee-research/>
- Refugees from Ukraine: who are they, how many are there and how to return them? Final report*. Kyiv: Centre for Economic Strategy, 2023. URL: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/bizhenczi-zukra%D1%97ni.-finalnij-zvit.pdf>.
- Report on internal displacement in Ukraine. Survey of the general population*. Round 15 (27 November–27 December 2023). URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraina-zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-naselennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo?close=true>
- Report on the return of the population in Ukraine. Survey of the general population*. Round 17. August 2024. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraina-zvit-pro-povernennya-naselennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo-naselennya-raund-17>.
- Returning after forced displacement: thoughts, incentives, moods*. Cedoss. 18.08.2023. URL: <https://cedos.org.ua/povernennya-pislya-vymushenogo-peremishhennya/>.
- Ruschenko, I. *The great exodus of the Ukrainian people (the phenomenon of displaced persons in 2022)*. Ukrainian Society, 2(81), 2022, 155–168. (in English).
- Shevchenko S. L. *Ukrainian military migrants - motivations, expectations, aspirations and other areas of sociological understanding* / Ukrainian Society, 2023, No. 4 (87): 69–84. С.74 URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/69_84_No-4-87_2023_ukr.pdf
- Ukraine Refugee Situation*. UNHCR. Accessed on January 28, 2024. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
- Ukraine Refugee Situation*. UNHCR. Accessed on October 15, 2024 URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
- Ukrainian Institute for Social Studies named after Olexander Yaremenko*. URL: <https://www.uisr.org.ua/>.
- Ukrainian refugees. Future abroad and plans for return*. 2023. 104 p. P. 56–57. URL: https://ces.org.ua/ukrainian_refugees_third_wave_research/
- Ukrainian refugees. Future abroad and plans for return. The third wave of research*. 104 c. P. 34 URL: https://ces.org.ua/ukrainian_refugees_third_wave_research/
- Vozniak G. V., Savchuk N. V., Kaspyshak A. V. *Forced migration in the conditions of war in Ukraine: institutional problems of integration into life in new communities* /Regional economy. 2023. №1(107). С. 45–54. (in English).

CHALLENGES AND PROSPECTS FOR THE RETURN OF FORCED MIGRANTS IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Nataliia KOVALISKO

Ivan Franko National University of Lviv,

Department of Sociology,

1 Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

e-mail: kovalisko@mail.lviv.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1466-6132>

The article, based on the results of sociological research and published statistical sources, describes the challenges, adaptation processes and intentions to return/not to return of forced migrants ('war migrants') who remain abroad or have already returned during the full-scale invasion. According to various estimates, there are about 6 million Ukrainian refugees and almost 5 million registered internally displaced persons abroad today. Most of them keep in touch with their homeland, relatives and plan to return. Many of those who left in the spring of 2022 have already returned. The analysis of both statistical information from various official sources (data from the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, Social Policy, the State Border Guard Service, etc.) and numerous sociological studies (International Organization for Migration, the United Nations High Commissioner for Refugees, Cedos Analytical Centre, Sociological Group Rating, Razumkov Centre Sociological Service, etc.) gives us, on the one hand, a comprehensive sociological and statistical picture and geography of movements both within and between regions of Ukraine and abroad. On the other hand, they highlight the origin and location of the current war-displaced population, their urgent needs and challenges; perceptions of security and discrimination by host communities; length of stay in refugee/IDP status, etc.

The article proposes to distinguish between stable (traditional) and emergent (unstable) social orders that determine typical patterns of migration behaviour. The former cover all migration movements that have taken place since Ukraine's independence, including labour migration and its consequences. The latter can be seen as new social orders that emerge due to unforeseen circumstances and are caused by forced migration both during the last 10 years of the Russian-Ukrainian war and after the full-scale invasion. The author proposes a conceptual triad for a multidimensional analysis of forced external and internal migration as a new social order: 'forced migrants', their "perceptions" and "practices". Adaptation practices, in particular, changes in behaviour and social interactions, are key for migrants, while status-forming practices are aimed at consolidating social status in the new environment. The components of the sociological analysis are highlighted in the light of the proposed conceptual triad specifically for external migration: social portrait of refugees; perception and assessment of new challenges; and adaptation practices. Objective conditions for further support from host countries/communities significantly influence the decision of forced migrants to return/not to return to Ukraine.

Key words: forced migrants, refugees, internally displaced persons, challenges, adaptive practices, return/non-return, Ukraine.